

УДК 67.99

С. П. Мороз

Академія митної служби України

**ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВИ
В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ XI–XII ст.**

Розглянуто проблему щодо місця та змісту поняття держави у політико-правовій думці України XI–XII ст. як вихідну. Виокремлено складові державної проблематики, напрями еволюції зміни змісту держави як необхідної умови сучасного розуміння витоків держави у вітчизняній політико-правовій думці, соціальна природа якої зводиться до безпеки й розвитку суспільства.

Ключові слова: держава, тип держави, витoki держави, публічна влада, правитель.

Рассмотрена проблема касательно места и содержания понятия государства в политической и правовой мысли Украины XI–XII вв. как исходная. Выделены составляющие государственной проблематики, направления эволюции изменения содержания государства как необходимого условия современного понимания истоков государства в отечественной политической и правовой мысли, социальная природа которого сводится к безопасности и развитию общества.

Ключевые слова: государство, тип государства, истоки государства, публичная власть, правитель.

The problems of place and maintenance of concept of the state are considered in the political and legal idea of Ukraine 11-12th century. The component are distinguished state range of problems, direction of evolution of change of maintenance as necessary condition of the modern understanding of the state social nature of that is taken to safety and development of society.

Key words: the state, type of the state, power, ruler.

Актуальність звернення до проблеми місця та змісту держави в суспільній і політико-правовій думці, зокрема як публічно-владної організації суспільства, продиктована рядом факторів: *по-перше*, сприйняття держави як необхідної і невід'ємної складової українського державотворення на засадах прав людини, що відповідає сучасним уявленням справедливого суспільного устрою

українського народу, визначає необхідність подальшого наукового дослідження феномену держави; *по-друге*, творення самої держави, з якою пов'язується реалізація низки стратегічних цілей і завдань українського народу, супроводжується проявом негативних моментів (наприклад, конституційною інфляцією), які в кількісному вимірі привертають увагу на факт розриву, що посилюється, між теоретичними уявленнями про державу та практикою її реалізації; *по-третьє*, домінування в суспільній і політико-правовій думці теоретичних висновків, зроблених здебільшого з урахуванням західноєвропейської теорії і практики державної організації, але без належного врахування вітчизняної суспільної і політико-правової думки та практики минулого, призводить до конструювання ідеальних моделей організації держави і, як наслідок, формування в теорії держави переважно теоретичних висновків, направлених на розуміння того, якою має бути держава всупереч тому, що є державою насправді.

Поняття держави завжди було в об'єктиві наукового дискурсу вітчизняної політико-правової думки. Попри це наукові здобутки у сфері вітчизняного державознавства виявилися неготовими скільки-небудь чітко окреслити наявні трансформаційні процеси сучасного суспільства, а разом із тим організацію та характер взаємодії держави й суспільства в нових умовах. Відсутність більш-менш науково обґрунтованих положень співвідношення держави і суспільства, взаємозв'язок між цілями й функціями держави, як необхідна основа для організації державної служби, позначається на практиці реалізації її функцій. Причиною цього можна вважати, з одного боку, патерналістську спадщину соціалістичної моделі держави, яка продовжує активно проявляти себе в сучасних умовах, не властиву, з огляду на сприйняття альтернативних політико-правових цінностей, соціалізму, а з іншого боку – науковий плюралізм, який на протигагу радянській моноідеологічності не дозволяє знайти науково обґрунтовані, сталі і, головне, об'єктивні засади феномену держави, практична реалізація яких відповідала б сучасним цінностям суспільного розвитку. На наше переконання, будь-які теоретизування у сфері державознавства, як і в інших сферах суспільних наук, не можуть обмежитися виключно ідеальними конструкціями та їх втіленням у нормативно-правових актах без урахування власної історії того чи іншого поняття, що є одним із критерієм об'єктивності саме у сфері суспільних наук.

Проблему держави у політико-правовій думці України зазначеного періоду пропонуємо розглянути у двох аспектах:

перший: ідея держави та її основні складові;

другий: напрями еволюції розвитку змісту держави.

Ідея держави у політико-правовій думці України вперше відображається у писемних творах «Слово про закон і благодать» Іларіона (1049) [1, с. 79–89], «Ізборник Святослава» (1073 і 1076) [2, с. 43–53], «Повість минулих літ» (1113) [3], «Повчання» Володимира Мономаха (1117) [1, с. 74–78], «Моління» Данила Заточника, «Слово о полку Ігоревім» (1187) [1, с. 89–90]. Сакральність держави як наявної форми суспільного буття під впливом пошуку відповідей на питання справедливого суспільного устрою поступається раціоналізму, тим самим започатковується державна проблематика як невід’ємна складова наукового мислення. «Благодать», «закон», «рівність народів» визначили основу понятійно-категоріального апарату зазначеної проблеми.

У писемному творі Іларіона «Слово про закон і благодать» простежуються два принципи побудови суспільства [4, с. 140; 5]: перший – «закон» – ґрунтується на підпорядкуванні одних людей іншим, другий – «благодать» – їх повна рівність [6, с. 35]. Благодать – це Христос і його вчення як абсолютний ідеал, своєрідна істина. Закон (провідник (інструмент) чужої волі – Бога, або правителя) – зовнішнє встановлення, розпорядження, що регулює насильницькими заходами вчинки людей на тому ступені їх розвитку, коли вони ще не осягнули істини: «Бо закон предтечою був і слугою благодаті і істини» [7, с. 36]. Ці принципи не протиставляються один одному, хоча при їх співвідношенні закон виступає саме інструментом, за допомогою якого втілюється істина. Закон і благодать як ціннісні соціальні явища, принципи, на яких засновується влада правителя, становлять основу порядку (упорядкування), який відповідає християнству. Основою благодаті є воля (свобода) людей, при цьому воля (свобода) окремої людини поступається абстрактній сукупній волі (свободі) народу, заснованій саме на християнській моралі й етиці. Традиція колективного начала з переходом до державної організації зберігає свою домінуючу силу над індивідуалізмом і в ранішніх писемних творах.

Виключенням можуть бути погляди Феодосія Печерського [1, с. 40–43], який, на відміну від Іларіона, акцентує увагу на благодаті саме людини як умові благодаті суспільства. Благодать людини пов’язана із самою її природою, насамперед розумом, волею.

Людська воля не залежить ні від людей, ні від Бога і не може залежати взагалі від когось. Привертає увагу той факт, що в одних мислителів точкою відліку є держава (колективне), в інших – людина (особистісно-індивідуальне). Співвідношення особистісно-індивідуального й колективного, «соборного» начал у вітчизняній політико-правовій думці було суперечливим, вирішувалося все ж таки на користь колективного.

Велику роль відіграло саме християнське вчення. Відносно Бога людина мислилась як індивід, що особисто відповідає за вчинене впродовж земного життя. Але такий принцип персоналізму суперечливо поєднується з принципом ієрархізму та корпоративності, з огляду на який осмислюються місце й роль людини в суспільному житті. В умовах утвердження держави і панування колективізму в суспільстві, яке не так давно вийшло із первіснообщинного ладу й прийняло християнську віру, індивідуальне начало поглиналось колективним: кожна людина мала діяти згідно з божественними настановами і традиціями, що пов'язували її з сім'єю, родом, територією.

Конструктивними елементами справедливого суспільного устрою, або держави, були: 1) рівноправність народів як умова сприйняття християнства і, таким чином, приєднання до цивілізованого світу; 2) відповідальність влади, перш за все перед законом і благодаттю, вплив яких визначає її зміст; 3) образ правителя як основи домінування персоніфікованої моделі публічно-владних відносин, 4) законність правосуддя; 5) служіння державі як морально-правовий обов'язок кожної людини.

1. У «Слові про закон і благодать», спрямованому проти візантійського протегування в церковному житті, Іларіон доводить рівність руського народу з іншими європейськими народами. Благодать Нового Завіту вводить усіх людей у вічність, де всі вони рівні перед Богом. Іларіон виводить ідею рівності народів як запоруку вільного, а не рабського існування людей. При цьому акцент робиться на абстрактне – народ, а не людину. Ідея рівності руського народу знаходить виразне тлумачення в літописі «Повість минулих літ». Політичні події, які супроводжували необхідність прийняття хрещення, несли в собі момент князівської свободи, незалежності. А тому Київська Русь мала право бути рівною серед усіх християнських народів. Ідея рівності «по духу» всіх людей перед Богом, незалежно від соціального статусу і матеріального становища, міститься в Ізборнику 1076 р. Соціальна нерівність тлумачиться як необхідність існування держави, умови безпеки всіх людей неза-

лежно від їхнього статусу. Можна припустити, що теоретизування з проблеми держави прямо впливали саме з політичних подій, основна спрямованість яких – сприйняття християнства як можливості започаткувати таку політико-територіальну організацію публічної влади, яка б відповідала іншим країнам християнського світу за принципом рівноправності народів.

2. Конструкція публічної влади засновується і здійснюється на підґрунті благодаті і на законі («землю свою пасушу правдою») як невід’ємних її складових. Закон сприймається як форма благодаті (подібно до правового закону). Вимога, щоб влада використовувалася «праведно», справедливо, ґрунтувалася на моральній нормі, дозволяє припустити збереження ряду сакральних підходів у її розумінні, що відповідає традиції домінування колективного начала над індивідуальним. Уособленням влади був правитель (персоніфікованість влади), який втілював у собі, власне, колективне начало. Саме на цій підставі стали можливими теоретичні розробки про обмеження влади правителя, тобто коли в діях правителя мав би місце відхід від благодаті. Така «свавільна» влада правителя сприймається як порушення благодаті. Теоретично було визначено, що влада правителя є необмеженою, коли сам правитель слідує благодаті (свобода народу). Питання про відповідальність правителя, який допускає свавілля, обмежувалося здебільшого моральними вимогами. Так, в Ізборнику 1076 р. проблема влади розглядається крізь призму концепції суспільного примирення і спільної згоди: за умов існуючих суперечностей між різними станами відносини в державі слід будувати за принципом милостині, коли правитель вдається до пожертвування на користь бідних, до організації притулків для них, проведення благодійних заходів, пом’якшення податків, обмеження самоуправства феодалів тощо.

3. У руслі розробки конструктивного елементу держави про призначення публічної влади, її соціальної природи в умовах домінування колективного начала у парадигмі суспільного розвитку, що і визначило модель персоніфікованої влади, з’явилась необхідність звернення до іншого елементу – образу правителя. У «Повчанні» Володимира Мономаха, яке містить два твори: «Грамотиця князя Мономаха своїм дітям»; «Послання Мономаха князеві чернігівському Олегу Святославовичу» з приводу вбитого 1096 р. в усобиці під Муромом Мономахового меншого сина Ізяслава, викладено політичну програму, поштовхом для складання якої було повстання в Києві 1113 р. Найголовнішими ідеями твору є ідеї єдиновладдя,

єдності Руської землі, моральної відповідальності правителя перед підданими в усіх аспектах, насамперед у соціальній політиці. Повідомляючи про міські повстання, автор висловлює свою згоду щодо тих, які були спрямовані на захист рідної землі від половців, і засуджує ті, що були направлені проти порядку [8, с. 29]. Водночас князям ставиться в обов'язок захищати підданих від порушень законності з боку місцевої влади, бути носіями закону і законності: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею... Лучче єсть у праведника мале, аніж багатство беззаконників велике... Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи во віки віків» [1, с. 75].

Повстання народних мас змусило Мономаха переглянути соціальну політику, аби послабити експлуатацію народу верхами, пом'якшити загострення класових суперечностей. У зв'язку із цим правитель повинен володіти організаторськими здібностями, за допомогою яких забезпечувати управління, яке б відповідало правильності і справедливості. Великий князь повинен творити милостиню і бути щедрим до своїх підданих, турбуватися про сірих, хворих, вдових і всіх інших, «потребуючих милостині». Милосердя і законна діяльність правителя узгоджуються, на думку Іларіона, з його власним моральним станом [1, с. 76]. Ідеал князя – це «добрий князь», єдиний з народом, батько усіх, добрий і справедливий господар. Піднесення авторитету князівської влади, утвердження мудрого правління через єдиновладдя правителя – «пана» з діяльністю радного органу при великому князі – центральна тема «Моління (Слово послання)» Даниїла Заточника. Не піддаючи сумніву наявності радного органу при князі, він доводить, що не лише князь винний у негативних наслідках тих чи інших заходів, а й рада. Досліджуючи це питання, Заточник виступає проти засилля бояр у князівській раді, закликає князів спиратися на дрібних і середніх феодалів. На думку автора «Моління», краще служити бідному князеві, ніж заможному бояринові. У нього звучить заклик до князя втручатися в усі справи управління, судочинства, відновлювати справедливість, бути захисником люду від сваволі й насильства з боку бояр [1, с. 89–90].

Як бачимо, у пам'ятках Київської Русі головна роль в утвердженні справедливості і закону в суспільстві надавалася князю, його вмінню правити так, щоб був мир і злагода між людьми. Саме в сильній і справедливій князівській владі, позбавленій егоцентриз-

му, користі та честолобства, автор «Слова о полку Ігоревім» шукав добробуту, закликав до згуртованості та єднання князів, їх служіння вітчизні, примноження її могутності, її захисту [9]. Ідеї про обмеження сваволі феодалів, що містяться в «Повісті минулих літ», «Повчанні Мономаха», у «Слові о полку Ігоревім» та інших творах, ґрунтуються на принципі справедливості як морально-правовій категорії, яка є стрижнем як моралі, так і права. Із цих позицій у давньоруській політико-правовій думці обґрунтовується принцип «отчини» – області, що має свого законного господаря і захищається «отчинним правом» від зазіхань інших князів. Обмежуючи право «найстарішого» (великого) князя, «отчинне право» водночас мало стримувати уособний безлад.

4. Правосуддя здійснюється на основі закону, в єднанні заходів примусу із застосуванням морального впливу («мало казни, много милуй»). Однак не можна відкидати того, що автори більшості творів цього часу («Повісті минулих літ», «Слова о полку Ігоревім», «Повчання» Володимира Мономаха, «Моління» Данила Заточника, Галицько-Волинського літопису та ін.) постійно звертали увагу на необхідність обмеження сваволі феодалів, тобто вимагали встановити межі в їх праві. Не слід виключати також, що Руська Правда є показником того, що неправова свобода, свобода без загального масштабу і єдиної міри – це ідеологія елітарних привілеїв. Для смерда Київської Русі була встановлена безправна свобода, тобто він був вільний у міру рівності і рівний у міру свободи. Хоча Руська Правда (що пізніше знайшло відображення в пам'ятках Галицько-Волинської Русі XIII ст.) [10, с. 119] й узаконювала панування феодалів, але водночас і обмежувала його, створювала певні правові гарантії для нижчих верств населення. У ній не передбачалося застосування смертної кари, відрубання рук, ніг чи інших калічницьких покарань [11]. А кривава помста, що і допускалася за часів Ярослава Мудрого, вже його синами була категорично заборонена. Певною мірою захищалися від сваволі господарів закупи: заборонялося протиправне обернення їх в холопів.

Обґрунтовуючи необхідність зміцнення великокнязівської влади та єдності Руської землі, Мономах у «Листі Олегу Чернігівському» закликав до розв'язання суперечок «добром», справедливо, на основі закону; заперечував принцип кривавої помсти як засобу вирішення міжкнязівських суперечностей [12]. Один із аспектів справедливості Мономах вбачав у справедливості князівського суду, в основі якого мала лежати правда. Мономах не раз засуджує «беззаконня» і

«неправду», розуміючи їх як синоніми. Покладаючи на князя судові функції, він вимагає бути милосердним і справедливим до убогих і бідних, не чинити беззаконня і не дозволяти «сильним погубить человека». При вживанні у правовій думці цього часу терміна «правда», що включає в себе і юридичний, і моральний аспекти, юридичний компонент був значним структурним елементом усього змісту. Під «правдою» розуміли «закон», справедливий суд; правда втілювала і законні підвалини всіх видів державної діяльності.

5. Утверджувались воїнська доблесть, відвага, мужність, хоробрість і честь – моральні якості воїна, захисника своєї землі [13, с. 38; 2, с. 43–47]. Уявлення про індивідуальну сутність людини, її свободу спиралося на принцип морально-правового обов'язку («доброго діла») й особистої відповідальності перед колективом, державою (слідування ідеалу поведінки, прийнятої як норма в даному суспільному утворенні). Наприклад, Володимир Мономах висловлюється в «Повчанні» так: «Смерті бо діти, не боячись ні на раті, ні от звіра, но і од води і з поля падаючи, не помер, то ніхто й із вас не зможе покалічитися і вбитися, доколи не буде се богом звелено» [3, с. 461–462].

Підсумовуючи, можна сказати таке.

1. Витоками проблеми держави у політико-правовій думці України можна вважати перші писані твори, зокрема «Літопис руський», «Поучення» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Моління» Даниїла Заточника, «Ізборник Святослава», висловлювання Феодосія Печерського, Климента Смолятича, Кирила Туровського, Руську Правду тощо, які прямо чи опосередковано порушили сакральність проблеми владної організації.

2. Зняття сакральності з проблеми владної організації у вітчизняній політико-правовій думці зазначеного періоду обумовлено раціоналізацією мислення у пошуку справедливого суспільного устрою під впливом двох основних факторів: зовнішнього – обрання християнства як релігії, з якою пов'язується модель суспільного устрою, оснований на рівноправності народів, і можливості таким чином творення держави як вільної і незалежної; внутрішнього – феодалізації суспільних відносин. Серед зазначених факторів зовнішній можна вважати домінуючим.

3. Конструкт держави, як певним чином упорядкованої території, ґрунтувався на моделі персоніфікованої публічної організації влади як умови підтримки і збереження порядку, що відповідало

традиції домінування колективного над індивідуальним. Останнє визначило напрями еволюції змісту держави, в якій системоутворюючий елемент влади сприймався як такий, що апіорі не може бути нічим обмежений, окрім моральних.

Бібліографічні посилання

1. История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 1999. – 1080 с.
2. **Огородник І. В.** Історія філософської думки в Україні : курс лекцій : навч. посіб. / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк. : Знання, КОО, 1999. – 543 с.
3. Повесть временных лет: літопис (за Іпатіївським списком) / переклад, післямова та коментар В. В. Яременка. – К. : Рад. письм., 1990. – 558 с.
4. **Котляр М.** Іларіон Київський // Віче. – 1995. – № 1. – С. 137–142.
5. **Лобовик Б.** Іларіон Київський. Богослов, мислитель, патріот // Віче. – 1998. – № 6. – С. 126–134.
6. **Галактионов А. А.** Русская философия IX–XIX вв. / А. А. Галактионов, П. Ф. Никандров. – Л., 1989. – 744 с.
7. **Золотухина Н. М.** «Слово о законе и благодати» – первый русский политический трактат киевского писателя XI в. Илариона / Н. М. Золотухина // Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии : сб. науч. тр. – М. : ВЮЗИ, 1984. – С. 36–50.
8. **Ричка В. М.** Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С. 28–35.
9. **Яценко Б. І.** Розвиток державного устрою України – Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») / Б. І. Яценко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 131–132.
10. **Зимин А. А.** Значение Русской Правды для развития русского, украинского и белорусского феодального права / А. А. Зимин, А. Г. Поляк // Сов. государство и право. – 1954. – № 4. – С. 119.
11. **Бочарников Д. М.** Грушевський про історію створення та кримінальне право «Руської Правди» / Д. М. Бочарников // Право України. – 1996. – № 11. – С. 67–68.
12. **Золотухина Н. М.** Владимир Мономах и развитие русской политико-правовой культуры / Н. М. Золотухина // Сов. государство и право. – 1983. – № 4. – С. 118–124.
13. **Горський В. С.** Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наук. думка, 1997. – 286 с.

Надійшла до редколегії 12.05.2012 р.